

Wanneer doet literatuur ertoe?

De veranderende relatie tussen literatuur en maatschappij

De literatuurwetenschap verkeert in een legitimiteitscrisis door de marginalisering van literatuur. Daardoor staat de vraag naar het belang van literatuur opnieuw op de agenda. Twee recente boeken over censuur tonen aan dat juist als literatuur en overheid botsen duidelijk wordt wanneer literatuur er in maatschappelijk opzicht toe doet.

Wat doet literatuur er (nog) toe? Uitgevers, critici en literatuurwetenschappers somberen wat af, nu het aantal leesuren gestaag blijft dalen, recensies steeds korter lijken te worden en studenten liever Mad Men analyseren dan Middlemarch. Waarom zou je lezen, en waarom zou je literatuur bestuderen? Op de universitaire afdelingen letterkunde is men de laatste tijd druk aan het 'herbronnen', op zoek naar een nieuwe legitimering voor de bestudering van literatuur.

'Op de universitaire afdelingen letterkunde is men de laatste tijd druk aan het "herbronnen", op zoek naar een nieuwe legitimering voor de bestudering van literatuur.'

Ooit, bij het ontstaan van de academische literatuurbeschuwing eind negentiende eeuw, was het eenvoudig: vaderlandse letterkunde werd bestudeerd als onderdeel van de vaderlandse geschiedenis. Die nationalistische insteek volstaat allang niet meer als fundering van een academische discipline. Vervolgens, gedurende een groot deel van de twintigste eeuw, vormde de status van romans en gedichten als kunstwerk met een grote K voldoende bestaansgrond voor een wetenschappelijke bestudering van literatuur. De onderliggende esthetische hiërarchie kwam echter onder vuur te liggen in de democratiseringsgolf van de jaren zeventig. De opkomende discipline Cultural Studies betwistte het onderscheid tussen hoge en lage cultuur, en hamerde op de maatschappelijke dimensies van literatuur. Gevolg was dat literatuur steeds meer werd beschouwd als een cultureel object als alle andere: even interessant om te analyseren als een videoclip, een krantenartikel of een ladyshave. Bovendien liepen de pogingen om de literatuurwetenschap te voorzien van een op bèta-leest geschoeide wetenschappelijke methode in diezelfde periode dood. Werd met de omarming van Cultural Studies een adder aan de borst gedrukt? Hoe moet het nu verder met literatuur en -wetenschap?

In het afgelopen decennium is er een debat op gang gekomen over deze vragen, waaraan academici, essayisten en schrijvers deelnemen. Daarin wordt niet zozeer gepoogd om literatuur alsnog op esthetische gronden af te zonderen van andere cultuuruitingen, al speelt de vraag naar wat literatuur is op de achtergrond zeker mee. Het debat gaat vooral over ethische aspecten van literatuur. Zo concentreerde Derek Attridge, hoogleraar literatuurwetenschap in York, zich in zijn boek *The Singularity of Literature* (2004) op het vermogen van literaire teksten om een 'ethische respons' op te roepen bij de lezer. In eigen land richtte Thomas Vaessens, hoogleraar moderne Nederlandse letterkunde aan de UvA, zich meer op de rol van de auteur, in zijn veelbesproken *De revanche van de roman* (2009). Vaessens wijst er terecht op dat de Nederlandse context afwijkt van de internationale, omdat Cultural Studies hier minder voet aan de grond kreeg dan elders. Daarom is het volgens Vaessens zaak dat de Nederlandse literatuurwetenschap zich eerder meer dan minder bewust wordt van haar cultuurpolitieke verantwoordelijkheid. Zowel schrijvers als literatuurwetenschappers moeten zich engageren met maatschappelijke kwesties, betoogt hij, om zodoende de literaire cultuur (opnieuw) te legitimeren. NRC-criticus Bas Heijne sluit zich in zijn recentelijk verschenen essay *Echt zien* (2011) goeddeels aan bij Vaessens' pleidooi, al beschouwt Heijne de literatuurwetenschap meer als deel van het probleem dan als de oplossing. Ook Heijne ziet echter, net als Vaessens, vooral een rol weggelegd voor de moreel betrokken auteur.

'Subversiviteit is een waarde op zichzelf geworden die ontdaan is van enige inhoud.'

Vaessens en Heijne wijzen beiden de opsluiting van de literatuur in haar eigen bastion aan als voornaamste oorzaak van haar marginalisering. Artistieke vrijheid heeft geleid tot moreel vrijblijvendheid. De wortels van die verregaande contactarmoede met de werkelijkheid worden paradoxaal genoeg zichtbaar in de twee recente studies over het fenomeen boekcensuur die in deze bijdrage centraal staan: *Boeken onder druk* (2011), een bundel onder redactie van emeritus hoogleraar Nederlandse letterkunde Marita Mathijssen; en *Dirt for Art's Sake* (2007) van Elisabeth Ladenson, hoogleraar Franse literatuur aan Columbia University. Zowel Mathijssen c.s. als Ladenson geven indirect een antwoord op de vraag naar het belang van literatuur, maar dan benaderd als een historische vraag - dus: wanneer doet literatuur ertoe; wanneer wordt literatuur het meest van belang geacht? Antwoord: als een boek verboden of vervolgd wordt. Juist op de momenten waarop auteurs, uitgevers en boekhandelaren botsen met kerk of overheid, expliciteren voor- en tegenstanders hun overtuigingen het meest pregnante, en wordt de discussie over literatuur en moraal het scherpst gevoerd.

Ladenson analyseert in *Dirt for Art's Sake* (pogingen tot) censuur wegens obsceniteit, in Frankrijk, de Verenigde Staten en het Verenigd Koninkrijk in een periode van grofweg een eeuw (1857-1960). Mathijssen c.s. richten zich in *Boeken onder druk* enkel op Nederland, maar bestrijken een langere

periode, van de zestiende tot en met de twintigste eeuw. Censuur vanwege politieke redenen, godsdienst en zedelijkheid komen aan de orde. Beide boeken vertolken het standpunt dat er geen eenduidig vooruitgangsverhaal te vertellen valt over literatuur en censuur, hoe verleidelijk dat ook is. Wij beschouwen onszelf immers graag als meer verlicht en bevrijd dan onze voorouders – een vorm van ‘chronologisch chauvinisme’ zoals Ladenson het formuleert. Is het feit dat schrijvers en overheid nu nooit meer (lijken te) botsen een teken dat de maatschappij definitief ‘bevrijd’ is? Of betekent het domweg dat literatuur maatschappelijk gemarginaliseerd is? De eerste verklaring doet het goed bij diegenen die geloven in een geschiedenis van toenemende vrijheid, de tweede houdt de letterkundigen wakker.

‘Literatuur werd even interessant om te analyseren als een videoclip, een krantenartikel of een ladyshave.’

Met name Ladenson laat overtuigend het belang zien van veranderende literaire conventies in debatten over censuur, en kiest daarmee impliciet voor de tweede verklaring. Aangeklaagde schrijvers verdedigden zich gaandeweg steeds meer met een beroep op twee literaire conventies die in de negentiende eeuw hun intrede deden: het realisme (het idee dat de kunstenaar alle aspecten van de werkelijkheid mag of zelfs moet afbeelden) en ‘l’art pour l’art’ (het idee dat kunst autonoom is). De popularisering of mainstreaming van die twee ideeën zorgde ervoor, in wisselend samenspel, dat voorheen obsceen geachte werken een klassieke status konden verwerven. Niet alleen de opvattingen over obsceniteit veranderden, ook die over literatuur.

Ladensons eerste casus, *Madame Bovary* (1857), staat bekend als een hoogtepunt van het realisme. Toch beriep Flaubert zich in de rechtszaal niet op het argument dat hij niets anders dan de werkelijkheid beschreef. In 1857 was dat domweg geen argument waarmee je een zaak kon winnen, aldus Ladenson, net zomin als met het standpunt dat kunst losstaat van maatschappelijke normen en waarden. Integendeel, het is juist opvallend hoe aanklager en verdediging in het *Bovary*-proces het (idealistische) standpunt deelden dat literatuur een moreel verheffend doel moet dienen. Hun meningsverschil ging over de vraag of Emma Bovary’s overspel in de roman voldoende wordt veroordeeld, oftewel, zo vat Ladenson puntig samen: ‘de roman werd vervolgd omdat vervolging in de roman zelf ontbrak’.

Pas bij het Amerikaanse proces tegen James Joyces *Ulysses* in 1933 werd de artistieke waarde van de roman (l’art pour l’art) voor het eerst als een positieve categorie benoemd, al was dat niet de reden voor vrijspraak. *Ulysses* werd met twee andere, nieuwe argumenten vrijgesproken: de rechter achtte de roman geen gevaar voor een doorsnee lezer (tot dan toe was het altijd de jonge lezer die beschermd moest worden); en voor het eerst werd de roman als geheel beoordeeld, en niet alleen fragmenten, wat in het algemeen gunstig uitvalt voor de verdediging. Toch was de vervolging van *Ulysses* op zich een raadsel. Iedere censuurzaak, zo stelt Ladenson, draait immers om toegankelijkheid: centraal staat de vrees dat lezers gecorrumpeerd zullen raken door het lezen van de onderhavige roman. *Ulysses* is nu juist het voorbeeld bij uitstek van een bijzonder ontoegankelijke roman. In 1920, bij de eerste rechtszaak in de VS tegen *Ulysses*, voerde de advocaat van de verdediging dan ook aan dat de roman geen gevaar voor het grote publiek kon vormen aangezien hijzelf het boek al onbegrijpelijk vond. De rechter liet zich niet door dat argument overtuigen en verbood uitgave. Waarop Ladenson fijntjes opmerkt dat juist dat verbod, en de roem die het *Ulysses* opleverde, de roman deed uitgroeien tot een ‘gevaar’ voor het grote publiek. Het toont de ambivalenties waarmee haast ieder censuurproces omgeven is.

‘Juist op de momenten waarop auteurs, uitgevers en boekhandelaren botsen met kerk of overheid, wordt de discussie over literatuur en moraal het scherpst gevoerd.’

Na de nieuwe zaak tegen *Ulysses* in 1933, waarin rechter Woolsey de beroemd geworden uitspraak deed dat hij geen ‘dirt for dirt’s sake’ had aangetroffen, was ‘art for art’s sake’ nog een tijdlang niet toereikend als verdediging tegen de aantijging van obsceniteit. Ook ‘dirt for art’s sake’ (het gebruik van sociaal niet-geaccepteerde termen voor een artistiek doel, zoals in *Ulysses*) en ‘art for dirt’s sake’ (het gebruik van literaire middelen voor sociaal onacceptabele doelen, zoals in Radclyffe Halls lesbo-klassieker *The Well of Loneliness*, 1928) vormden nog reden voor veroordeling. Wanneer echter midden jaren zestig Henry Millers *Tropic of Cancer* (oorspronkelijk verschenen in Frankrijk, in 1934) uitgegeven mag worden in de VS, blijkt ‘art for art’s sake’ inmiddels zo’n gangbaar idee over kunst te zijn, dat zelfs auteurs die spotten met het idee van hoge kunst het kunnen gebruiken. Zo wordt Henry Miller, die zijn boek nota bene ‘a gob of spit in the face of Art’ noemde, vrijgesproken met het argument dat de kunst vrij is.

Via gedetailleerde, scherpzinnige, en bijzonder goed geschreven analyses leidt Ladenson haar lezers in iets minder dan driehonderd pagina’s door een zevental beroemde censuurzaken: behalve Flaubert, Joyce, Hall en Miller ook Baudelaires *Fleurs du Mal* (1857), D.H. Lawrence’s *Lady Chatterley’s Lover* (1928) en Nabokovs *Lolita* (1955). Duidelijk wordt dat ieder boek zijn eigen verhaal heeft: nu eens is het onderwerp voldoende om te vervolgen (overspel in *Madame Bovary*, homoseksualiteit in *The Well of Loneliness*), dan weer het expliciete taalgebruik (*Lady Chatterley’s Lover*), of dat nu erotisch is (seksscènes in *Tropic of Cancer*) of niet (poepscènes in *Ulysses*). Er is geen sprake van een sneeuwbal-effect van rechtszaken met grotere vrijheid als resultaat – eerder het tegenovergestelde: het proces tegen *The Well of Loneliness* weerhield uitgevers er jarenlang van om nog eens een roman met een homoseksueel thema uit te geven. In het voorbijgaan vindt Ladenson ruimte om ook Oscar Wilde (die veroordeeld werd in een smaadzaak die hij zelf had aangespannen) en de achttiende-eeuwse auteurs

D.A.F. de Sade en John Cleland (wiens pornografische roman *Fanny Hill* na tweehonderd jaar nog werd vervolgd) te bespreken. Verfilmingen van de boeken dienen als contrasterend materiaal. De Hollywoodverfilming van *Madame Bovary* uit 1949 is bijvoorbeeld vele malen preutser dan de roman uit 1857. En de biopic *Quills* (2000) hijst De Sade op het schild als held van de vrije meningsuiting (en slachtoffer van censuur), door de sadistische inhoud van zijn geschriften gevoelig te negeren. Subversiviteit is een waarde op zichzelf geworden die ontdaan is van enige inhoud, zo concludeert Ladenson. Dankzij een beroep op de universaliteit van kunst kan de nog altijd ongemakkelijke inhoud van een roman als *Ulysses* worden gladgestreken.

‘Keer op keer blijkt dat censuur niet alleen voortkomt uit een wantrouwen tegen de (macht van de) literatuur, maar ook uit een wantrouwen tegen de lezer.’

Ook Marita Mathijssen formuleert in haar inleiding het voornemen om in de Nederlandse geschiedenis van censuur vooral aandacht te besteden aan literatuur. De spreekwoordelijke scherpe pen van (literaire) schrijvers, zo stelt Mathijssen, maakt hen bij uitstek tot gevreesde maatschappijcritici. Omdat het boek zo'n lange periode bestrijkt (schrijvers van Anna Bijns tot Gerard Reve passeren de revue), zou Boeken onder druk Ladensons stelling dat veranderende literaire opvattingen belangrijk zijn om de geschiedenis van censuur te begrijpen, van een mooie historische dimensie kunnen voorzien. Jammer genoeg blijft het in diverse bijdragen van het boek bij een voornemen. Deels is dat het euvel van veel bundels met meerdere auteurs, die ieder hun eigen accenten leggen, deels komt dat door een gebrek aan eerder onderzoek op dit thema. Boeken onder druk is daarom vooral een verkenning van een veelbelovend onderzoeksveld.

Onder censuur verstaan de auteurs niet alleen de daadwerkelijke verhindering (preventief of repressief) van publicaties door overheden, maar ook informele censuur door bijvoorbeeld bibliotheken, en de zelfcensuur waartoe schrijvers zich soms gedwongen zagen. Nederland kende alleen tijdens de Franse (1810-1814) en de Duitse bezetting (1940-1945) officiële overheidsensuur, maar buiten die korte perioden vinden de auteurs talloze voorbeelden van informele censuur. Keer op keer blijkt dat censuur niet alleen voortkomt uit een wantrouwen tegen de (macht van de) literatuur, maar ook uit een wantrouwen tegen de lezer.

De uitvinding van de boekdrukkunst riep meteen weerstand op tegen geletterdheid, zo laat Herman Pleij in zijn bijdrage zien. Het gebruik van literaire technieken werd met bijzondere argwaan bekeken: ketterse verzen konden het publiek nog meer opzweepen dan ketterse pamfletten, redeneerde men. Volgens Pleij bepaalden leesclubs - zogeheten conventikels - waar 'lutherse boekjes' besproken en verspreid werden, het succes van de Reformatie. De leesclub als subversief maatschappelijk fenomeen, wie had dat kunnen denken! Het wantrouwen tegen literatuur was overigens geen constante in de geschiedenis. Inger Leemans stelt dat eind zeventiende eeuw letterkundige werken juist minder gecensureerd werden dan politieke en theologische pamfletten. Om die reden verpakten verlichtingsauteurs hun ideeën graag in romanvorm.

Literatuur diende dus als vermomming, en niet per se als vrijplaats. Olga van Marion beschrijft hoe Vondel begin zeventiende eeuw werd vervolgd vanwege zijn politiek getinte tragedie *Palamedes* (1625). Dankzij de allegorische vermomming van het stuk, en Vondels ontkenning dat er van een politieke boodschap sprake was, kwam hij weg met een (weliswaar forse) geldboete. Van Marion rekent in haar bijdrage nog eens af met de hardnekkige mythe dat de zeventiende-eeuwse Nederlanden een vrijplaats vormden voor controversiële drukwerken. Een verschil met omringende landen was weliswaar dat censuur vrijwel altijd achteraf plaatsvond - maar repressie was er wel degelijk. Het beleid verschilde erg per stad: in Utrecht werd Descartes verboden, in Amsterdam werden juist spinozistische auteurs het meest vervolgd. Anoniem publiceren was een manier om vervolging te ontlopen, maar hield in feite ook een bekentenis vooraf in. Ook na de afschaffing van de Franse censuur in 1814 bleef anoniem publiceren overigens verboden.

Marita Mathijssen beschrijft hoe schrijvers zich ook tijdens die Franse bezetting graag bedienden van literaire vermommingen, zoals het gebruik van een historische setting om de actualiteit te bekritisieren. De Franse bezetter trapt er niet altijd in, en liet verdachte werken in Parijs beoordelen. In de negentiende en twintigste eeuw waren vooral bibliotheken actief in het screenen van hun aanbod. Uit de casus van de katholieke recensiedienst *Idil*, actief van 1937 tot 1970, blijkt dat diverse factoren haar ondergang bezegelden. De emancipatie van lezers speelde een rol, maar ook die van katholieke schrijvers (zij worstelden met de spanning tussen moraal en kunst), en niet te vergeten de economische belangen van katholieke uitgeverij en boekhandelaars. Morele, literaire en commerciële uitgangspunten stredden om de voorrang.

Als de morele uitgangspunten van overheid en bevolking vrijwel overeenkomen, wordt censuur niet als zodanig ervaren, blijkt uit Hans Renders' bijdrage: haast niemand had een probleem met de schrijverboden die na de Tweede Wereldoorlog werden opgelegd aan collaborateurs - maar censuur was het wel. De argwaan tegen literatuur lijkt na de jaren zestig definitief voorbij. De emancipatie van de lezer was niet meer te stoppen, en justitie stond bijzonder welwillend tegenover het idee van de 'uitzonderlijkheid van de kunst': ook in Nederland won het *l'art pour l'art*-principe het pleit.

Censuur werkte vaak averechts. Vondels eerste biograaf Geeraardt Brandt schreef al dat er 'geen beter

middel is om boeken te doen begeeren en leezen dan dat men ze verbiede, ophaale, of verbrande, en de schryvers straffe'. En Ladenson haalt aan hoe Flaubert, terugblikkend op de rechtszaak tegen Madame Bovary, aan zijn jonge collega Guy de Maupassant schreef dat hij driekwart van zijn roem aan dat proces te danken had. Toch was vervolging niet voldoende voorwaarde voor populariteit. In de Middeleeuwen raakten diverse werken daadwerkelijk vergeten na plaatsing op de Index, andere werden juist extra populair. Ook later zijn er rechtszaken geweest tegen schrijvers die wij inmiddels vrijwel geheel vergeten zijn, zoals die tegen de Franse Eugène Sue. Nederlandse leenbibliotheken waren in de negentiende eeuw wel beducht op deze schrijver, zo laat Boudien de Vries zien.

'Zolang lezers, inclusief overheden en rechters, ervan overtuigd zijn dat de kunst vrij is, kunnen schrijvers letterlijk roepen wat ze willen.'

Boeken onder druk roept allerlei nieuwe onderzoeksvragen op. Hoe zat het met Nederlandse censuur op buitenlandse boeken? De hel van de Franse schrijver Henri Barbusse werd in 1919 verboden, zo wordt en passant vermeld, maar waarom, en of dat een uitzondering was, blijft onduidelijk. En in wat voor termen werd in Nederland over buitenlandse censuur gesproken? De zaak tegen *The Well of Loneliness* werd nauwlettend gevolgd in de Nederlandse pers, Menno ter Braak en Edgar du Perron correspondeerden over *Lady Chatterley's Lover*, dat in Engeland verboden was - maar we weten er nog maar weinig over.

Historisch onderzoek naar de momenten waarop overheden en literatuur botsen, zoals dat van Ladenson en Mathijssen c.s., is een mooie manier om over de veranderende relatie tussen literatuur en maatschappij na te denken. Dat onderzoek wordt het lastigst, maar ook het spannendst, wanneer behalve maatschappelijke veranderingen ook veranderingen in de literatuur zelf in het verhaal worden betrokken. Ladenson slaagt daar het best in. Als we haar argument over de popularisering van *l'art pour l'art* serieus nemen, heeft dat consequenties voor Vaessens' oproep tot meer engagement van schrijvers. Engagement kan haast per definitie niet de manier zijn om de literatuur van nieuw maatschappelijk elan te voorzien, althans niet de enige. Zolang lezers, inclusief overheden en rechters, ervan overtuigd zijn dat de kunst vrij is, kunnen schrijvers letterlijk roepen wat ze willen. Het zal geen effect hebben op de publieke opinie.

Als literatuur weinig maatschappelijke impact meer heeft, rest nog haar belang voor individuele lezers. Het idee dat er een 'beslissend boek' zou zijn (de titel van een jarenlange serie in *NRC Handelsblad*), een boek dat je leven kan veranderen, kun je romantisch noemen, maar is misschien juist daarom zo aantrekkelijk. Er is vraag naar zulke boeken, getuige het succes van Alain Finkielkrauts *Un coeur intelligent*, in het Nederlands met de ondertitel 'Hoe romans je helpen in het leven' (2009), en eerder van *How Proust Can Change Your Life* (1997) van filosoof Alain de Botton. De Botton richtte vervolgens in 2008 de 'School of Life' op, waar je onder andere bibliotherapie kunt volgen. In eigen land is er sinds kort een vergelijkbaar initiatief: De Culturele Apotheek, die boeken op recept verschaft, toegesneden op diverse levensproblemen. De revitalisering van de literatuur is dus allang gaande, bottom-up - wie het belang van literatuur alleen wil afmeten aan de publieke consternatie die zij veroorzaakt kijkt misschien goed, maar zoekt verkeerd.

Agnes Andeweg was als docent verbonden aan het Centrum voor Gender en Diversiteit en de afdeling Literatuur en Kunst van de Universiteit Maastricht en is momenteel postdoc bij de afdeling Algemene Cultuurwetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen. Met dit stuk was zij genomineerd voor de ABG VN Essay Prijs 2012.

Besproken boeken:

Boeken onder druk - Censuur en pers-onvrijheid in Nederland sinds de boekdrukkunst
door **Marita Mathijssen (red.)**
Amsterdam University Press.
Amsterdam 2011.
207 pag., € 27,50

dirt for art's sake. - Books on trial from Madame Bovary to Lolita
door **Elisabeth Ladenson**
Cornell University Press. Ithaca,
NY 2007. 272 pag., € 24,95

Literatuur:

- Derek Attridge. *The Singularity of Literature*. Routledge. Londen 2004.
- Alain de Botton. *Hoe Proust je leven kan veranderen*. Olympus. Amsterdam 2010.
- Alain Finkielkraut. *Een intelligent hart. Hoe romans je helpen in het leven*. Contact. Amsterdam 2009.

- Thomas Vaessens. De revanche van de roman. Literatuur, autoriteit en engagement. Vantilt. Nijmegen 2009.
- Bas Heijne. Echt zien. Literatuur in het mediatijdperk. Athenaeum-Polak & Van Gennep. Amsterdam 2011.

Externe links

BBC Radio 4 maakte in 2007 een radiodocumentaire over het proces rond Flauberts Madame Bovary:
www.bbc.co.uk/iplayer/episode/b007s1xs/In_Our_Time_Madame_Bovary/

Het Persmuseum (IISG) organiseerde in 2008 een tentoonstelling over censuur, met zeer interessante documentatie:
www.iisg.nl/exhibitions/censorship/index-nl.php

De National Library of Scotland organiseerde in 2011 een tentoonstelling over Banned Books, waarin onder andere aandacht was voor Radcliffe Halls Well of Loneliness:
www.youtube.com/watch?v=vJoIwgeCG9U

Voor wie op bibliotherapie wil gaan in Alain de Bottons 'School of Life':
www.theschooloflife.com/shop/couch/bibliotherapy/

Literatuur, kunst en cultuur zijn op recept verkrijgbaar bij de Culturele Apotheek:
<http://cultureleapotheek.nl/>